

УДК 94(100)''1914/19''
ББК 63.3(0)53
Т64

Рецензенти:

Васильчук Володимир Миколайович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, країнознавства і туризмознавства Київського національного лінгвістичного університету;

Станчев Михайло Георгійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Нової та Новітньої історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна.

Троян С.С.

Т64 Велика війна 1914 – 1918: витоки, характер, наслідки: Монографія / Наукова редакція д.і.н. проф. С. С. Трояна. – К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. – 536 с.

ISBN 978-617-7729-09-8

Колективна монографія — п'ята із серії наукових праць з історії світових воєн, підготовлених українськими істориками, міжнародниками, політологами під науковою редакцією доктора історичних наук, професора С.С.Трояна, присвячена 100-річчю завершення Першої світової війни. Авторські дослідження у вигляді окремих змістовно і тематично пов'язаних розділів акцентують увагу на складних і часто суперечливих проблемах витоків, характеру і наслідків Великої війни 1914–1918 рр. Наукові розвідки охопили широке коло теоретико-концептуальних, політичних і міжнародних питань досліджуваного періоду.

Праця скерована до фахових міжнародників, істориків, політологів; до студентів, які навчаються на відповідних спеціальностях; а також до всіх, хто цікавиться історією міжнародних відносин і дипломатії періоду Першої світової війни.

ISBN 978-617-7729-09-8

УДК 94(100)''1914/19''
ББК 63.3(0)53

© С.С. Троян, наукова редакція, 2018
© Видавничий дім «Кондор», 2018

ЗМІСТ

Вступ

Сергій Троян

Велика війна 1914–1918 рр.: причинно-наслідковий вимір 6

Розділ І.

На шляху до 1914 року

Сергій Троян

Дипломатія колоніалізму: Гельголанд-Занзібарська угода 1890 р.
та її наслідки..... 15

Вячеслав Долід

Суспільна реакція на ультиматум 1890 р.: з історії англо-португальського
колоніального протистояння в Африці..... 26

Сергій Троян, Світлана Косяк, Павло Троян

Пангерманський Союз: створення, організація, зовнішньополітичні
проекти (1891–1900) 38

Сергій Троян

Військово-морська програма адмірала Альфреда фон Тірпца
як інструмент реалізації «світової політики» Німецької імперії..... 59

Світлана Косяк

Німецький Флотський союз у формуванні пропагандистського дискурсу
(Кін. ХІХ — поч. ХХ ст.)..... 77

Леонід Кияниця

Близький Схід як поле протистояння проектів національно-культурної
ідентичності перед Першою світовою війною 91

Розділ ІІ.

Європейський і глобальний виміри Першої світової війни

Геннадій Казаков

«Змарнований час?»: проблема мирного посередництва США
у роки нейтралітету (1914–1917 рр.)..... 101

Володимир Фісанов, Сергій Гакман

Несподівані союзники: Румунія і Росія між дипломатією та пропагандою
у роки Першої світової війни (регіональні аспекти геополітичного
протиборства)..... 130

Володимир Фісанов

Еволюція психологічних настроїв фронту і тилу у роки Великої війни
(між Уявою і Ratio) 155

<i>Наталія Венгер</i>	
Монархія та народ: еволюція образу влади та тлі подій Великої війни 1914–1918 рр.	182
<i>Олександр Давлетов, Ігор Саламаха</i>	
Образ жінки в пропаганді часів Першої світової війни	213
<i>Наталія Нечаєва-Юрійчук</i>	
Велика війна у творчій спадщині англійських поетів воєнної доби	237
<i>Леонід Кияниця</i>	
Перша світова війна як чинник формування модерних національно-культурних ідентичностей на Близькому Сході.....	248
<i>Володимир Мартиненко</i>	
Функціонування владних інституцій Білоруської Народної Республіки 1918 року в умовах німецької окупаційної адміністрації.....	260
РОЗДІЛ III.	
Український вектор Великої війни	
<i>Ігор Дацків</i>	
Брестський мир в історії української дипломатії	281
<i>Валерій Солдатенко</i>	
Перший мир Великої війни	309
<i>Алла Киридон</i>	
Унормування церковно-релігійного життя в Україні (1917–1918)	340
<i>Олександр Добржанський</i>	
Проблема державної приналежності українців Буковини в роки Першої світової війни	356
<i>Руслана Давидюк</i>	
Українська політична еміграція у Другій Речі Посполитій як вислід війни і революції	373
<i>Любов Жванко</i>	
Біженці Першої світової війни на постімперському просторі: спроби повернення додому (1918–1925 рр.)	391
Розділ IV.	
Значення Першої світової війни	
<i>Павло Гай-Нижник</i>	
Перша світова війна: державні витрати й фінансові наслідки для світової валютної системи	410

<i>Олександр Сич</i> Зміни в суспільній свідомості європейського суспільства після Першої світової війни.....	426
<i>Володимир Комар</i> Політика Польщі в Східній Європі у 1918–1921 рр.....	441
<i>Сергій Троян, Алла Киридон</i> Реалізація польського державницького проекту в контексті концепції Яна Станіслава Лося (1918–1923)	470
<i>Олександр Реснт</i> Перша світова війна та її наслідки для України.....	483
<i>Світлана Павленко</i> Самопрезентація України на зовнішньополітичній арені (відносини між Українською Народною Республікою та Лігою Націй у 1920 р.)	501
<i>Алла Киридон</i> Образ революції 1917–1921 рр.: формування мнемонічних кодів за доби Незалежної України	516
Авторська довідка	532

РОЗДІЛ IV. ПІДСУМКИ І ЗНАЧЕННЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Павло Гай-Нижник

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА: ДЕРЖАВНІ ВИТРАТИ Й ФІНАНСОВІ НАСЛІДКИ ДЛЯ СВІТОВОЇ ВАЛЮТНОЇ СИСТЕМИ

Перша Світова війна, яка закінчилася у 1918 р. перемогою країн Антанти (Великобританія, Франція, Італія, США, Росія до Брестського миру) над Центральними державами (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина), мала не лише надзвичайні наслідки для фінансових систем європейських країн, але й істотно (власне остаточно) вплинула на трансформацію світової економічної думки щодо випуску і забезпечення паперових грошових знаків та практики ведення державного грошового господарства¹.

За оцінкою Г. Фіска, прямі військові витрати за 52 місяці боїв 1914–1918 рр. склали 83,3 мільярда довоєнних доларів. Тобто Перша світова війна за прямими військовими витратами виявилася в 100 разів дорожче вартості війни між Францією і Пруссією 1870–1871 рр. і у 60 разів дорожче вартості Російсько-японської війни 1904–1905 рр. [1, с. 141]. Однак англійські економісти незабаром визнали оцінку Фіска заниженою, визначивши розмір військових витрат Першої світової війни в 186 мільярдів золотих доларів 1913 р. (тобто близько 11 трильйонів сучасних доларів). При цьому варто зауважити й на тому, що то є лише прямі витрати на ту Велику війну, а разом з мінімально оціненими непрямими витратами (всі збитки, пов'язані з втратами людей та економіки, які погано піддаються фінансовій оцінці) вартість світового конфлікту 1914–1918 рр. перевищить 360 млрд золотих доларів початку XX ст.

¹ З 59 незалежних держав світу 34 були залучені у війну і лише 25 залишалися нейтральними. У війну був залучений 91% усього населення земної кулі. Згідно з усередненими даними (відомості професора Гікмана) Перша світова війна обійшлася населенню нашої планети у 37 млн 50 тис. осіб (з них понад 10 млн – загиблі). Антанта та її союзники втратили 23 млн 350 тис., а німецький блок – 13 млн 700 тис. осіб.

Слід враховувати, що на 1914 р. усі залізниці, доки, усі англійські судна на морях, увесь військовий флот «Володарки морів», промисловість, земельна власність і житловий фонд, інше майно Великої Британії оцінювалися в 70 млрд золотих доларів, а усе національне багатство Франції та Італії тоді ж оцінювалося в 80 млрд золотих доларів. Нагадаю також, що напередодні Першої світової війни щорічний національний дохід (тобто сукупний дохід усієї економіки) Британії оцінювався в 11 млрд золотих доларів, Німеччини – майже в ту ж суму, Росії – 7,5 млрд, Франції – 7,3 мільярда [14; 19; 22; 25].

Усього за одну добу Першої світової війни країни, що воювали, витрачали близько 250 млн золотих доларів початку минулого століття. Лєвова частка державних витрат воюючих держав витрачалася саме на бойові дії. Усі витрати Франції з 1914 по кінець 1918 року склали 160 млрд франків, з яких понад 100 млрд пішло виключно на війну. У Німеччині з усієї суми витрат за роки Першої світової війни у 164 млрд марок, чисто військові витрати склали майже 132 мільярди. За роки війни Англія витратила на бойові дії 37% свого національного доходу (сукупного доходу всієї економіки), Німеччина – майже 32%, Франція – 26%, США – 15%. Російська імперія в 1915–1916 рр. витрачала на Першу світову війну майже 40% свого національного доходу. Найбільших економічних збитків від війни зазнали Британія (30%), Німеччина (20%), Франція (15%), США (14%), а території, на яких точилися бої, особливо у Франції, Бельгії, Росії, України були майже вщент зруйновано. Прямі військові втрати воюючих країн становили 208 мільярдів доларів і перевищили в 12 разів золотий запас європейських країн. Було знищено третину національного багатства Європи [14; 19; 22; 25].

Як це не парадоксально, але саме руйнація внаслідок війни фінансових систем провідних європейських держав, катастрофічне знецінення їхніх грошових одиниць призвели до переходу на нову форму організації державних фінансів в усьому світові, основні засади якої є підмурівком й сьогоднішніх світових фінансів.

Перш за все необхідно зазначити, що на час початку війни (1914 р.) номінальна вартість (face value) паперових грошей усіх розвинених країн вказувалася на них у золотому співвідношенні, а грошові знаки певної держави забезпечувалися її золотим запасом. На міжнародному рівні така організація державних фінансів була виражена у світовому механізмові міжнародного золотого стандарту (international

gold standart) – світовій валютній системі, що діяла на межі XIX–XX століть. У відповідності до неї кожна країна встановлювала вартість своїх грошових одиниць у певній кількості золота. За цією системою між країнами допускався й рух золота (gold flow), тобто державами гарантувалося його вільний приплив або відтік зі своєї території.

При золотому стандарті світовими грошима виступало золото як засіб регулювання платіжного балансу і кредитні гроші (банкноти) окремих держав, розмінні на золото (в основному долар США та британський фунт стерлінгів). Для зміцнення національних грошей таких держав, як США та Великобританія, як світові гроші та за їх ініціативою використовувалися міжнародні валютні договори та валютні кліринги².

Крім того, згідно вищезгаданого механізму міжнародного золотого стандарту, існувало й поняття експортної золотої крапки (gold export point), яким передбачалася наявність такого курсу іноземної валюти, вище якого її не купували, а експортували золото в іншу країну для здійснення там розрахунків. Український урядовець-економіст М. Тимофіїв так пояснював зміст тогочасної класичної фінансової політики: «...У всіх держав було завжди бажання унормувати цю систему так, щоб кількість грошей була пристосована до справжніх потреб народного господарства та щоби їх вартість була стабільною. Практика ряду останніх десятиліть показала, що ця стабільність і твердість курсу грошей кожної країни на міжнародному ринку найкраще досягається тоді, коли курс паперових грошей або банкнотів стоїть нарівні зі своїм золотим паритетом, і тому удержання системи паритетів стало одним з головніших і найтяжчих завдань політики нотних банків... Зібрання по можливості більших запасів золота стало одним з домінуючих мотивів банкової діяльності» [2, с. 65–121].

В основі такої думки стояла прийнята переважною більшістю тогочасних економістів субстаціональна («металічна») теорія фінансової організації. Саме по цій теорії і практиці ведення державних фінансів й було нанесено удар Першою Світовою війною засобом руйнації фінансових систем європейських країн, шаленою інфляцією і, звісно ж, знеціненням національних валют.

² Вперше міжнародний валютний договір був застосований на Генуезькій конференції 1922 р. Відповідно до цього долар США та англійський фунт стерлінгів були оголошені еквівалентами золота і введені в міжнародний обіг як світові гроші. Наступні міжнародні договори були оформлені на Бреттон-Вудській конференції 1944 р.

Перша Світова війна порушила ритм грошового обігу в Росії, а сільськогосподарська розруха ще більш підірвала фінанси імперії. Ще перед революцією обіг грошей у Росії був інфляційним і перебував у стані поступового, але швидкого, розладу. Від передвоєнних років, коли на території імперії оберталося паперових грошей на суму в 1 млрд 600 млн руб. до 1 листопада 1917 р. їх маса збільшилася до 20 млрд. рублів [3, с. 126]. Інфляція наростала з непоборною силою. Розвиток російського імперіалізму, як складової частини світового фінансового процесу, відбувався на рівні середньої ланки, а себто й у фарватері боржника світових кредитових держав та міжнародних банків.

За роки Світової війни, як повідомляв 6 квітня 1917 р. міністр фінансів Тимчасового уряду М. Терещенко, державний борг Росії виріс з 5,4–5,6 млрд рублів (за різними оцінками) у 1913 р. до 55 млрд рублів на весну 1917 року. Так, наприклад, за час війни (на кінець 1917 р.) Російською імперією було зроблено зовнішніх і внутрішніх боргів на близько 27.000.027 млрд руб. (на 1 січня 1913 р. державні борги імперії складали 8 млрд 858 млн 054 тис. руб.) і випущено паперових рублів, до того ж не забезпечених ні золотом, ані виробленими товарами, на близько 12 мільярдів. Маса російських кредитових білетів у обігу з 1 січня 1917 р. на 1 січня 1918 р. зросла з 9 млрд 103 млн руб. до 25 млрд 461 млн руб., за 1917 рік у ньому додатково з'явилося нічим не забезпечених грошових знаків ще на 16 млрд. 358 млн. рублів [4, с. 27].

Девальвація рубля відбувалася чи не щоденно. Паперово-грошова інфляція призвела Росію до надзвичайного падіння рубля, який на початок 1918 р. оцінювався лише у 15 коп. у відповідності до золотого запасу імперського Державного банку і лише в 7 золотих коп. щодо обійнятого шаленою спекуляцією товарного ринку [5, арк. 26]. Лише один місяць війни коштував тоді російській скарбниці 0,5 млрд рублів. За підрахунками проф. Яснопольського річна оплата на 5% виносила боргів у 1 млрд 665 млн рублів [6, с. 149]. Собівартість залізничних перевезень на 1 версту за чотири роки війни (із 1917-м включно) зросла, наприклад, більше ніж у 50 разів [7], а заробітня платня, скажімо, столяра зменшилася вдвічі [8]. Крім того, вир революції остаточно розхитав загальноросійську фінансову систему і зруйнував налагоджений механізм податкових зборів.

З приходом до влади в Росії більшовиків радянським Наркоматом фінансів було розпочато активний випуск «дешевих» грошей (easy

money policy), тобто необмежений випуск нічим незабезпеченої грошової маси. Як наслідок, вартість золотого довоєнного рубля порівняно з 1 січня 1917 р., згідно всеросійського індексу статистики, збільшилася на 1 січня 1918 р. з 2,93 до 20,46 одиниць, а на кінець 1918 р. сягнула 164 одиниць [9]. Вартість рубля падала і на європейському ринку. Так, якщо, наприклад, на Стокгольмському валютному ринку за 100 руб. у січні 1917 р. давали 192 шведські крони, то у грудні їхній паритет становив уже 44 крони, а на 1 січня 1918 р. котування чека на рублі взагалі було офіційно припинено.

У Європі ситуація була не менш складною. Воєнні видатки Європи у 1886 р. складали 4 млрд. 268 млн. франків і зросли до 1912 р. до 10 мільярдів, а на початок літа 1918 р. витрати лише на кожний місяць дійшли до 20 млрд. франків. Якщо заборгованість усіх держав Європи у 1886 р. складала 66 млрд. франків, то за роки війни вона сягнула 150–160 мільярдів, а на покриття сплат по борговим зобов'язанням необхідно було 6,5 млрд. франків [10]. На серпень 1918 р. борги зросли до 1.000 млрд. франків; лише для сплати відсотків потрібно було кожнорічно 60 мільярдів [11].

Індекс витрат на життя, наприклад, у США зріс за 5 передвоєнних років (з 1910-го, коли він складав 93,1 по 1914 р. у 102,5) на 9,5 одиниць, то за 5 воєнних років (з 1915 по 1919 рр., відповідно, з 101,1 до 188,7) – на 87,6 одиниць [12, с. 127]. На 1919 р. зовнішній борг США по кредитах складав 24 млрд. дол., тоді як всесвітній запас золота становив 9 млрд. доларів [2, с. 75], а всесвітній монетарний золотий запас складав (у німецьких марках) – 36.453 мільярда, з яких на Європу припадало близько 22 млрд марок (за англійськими підрахунками – близько 2 млрд фунтів стерлінгів [13]). Долар же у 1920 р. мав вартість лише у 48 центів від вартості 1914 року [14, с. 496]. Принагідно зазначу, що Сполучені Штати не вели війни на своїй території.

За час війни фінансистам довелося рахуватися з такими числами, які раніше застосовувалися лише до астрономічних обчислювань. За даними німецької «Vossische Zeitung», якщо золотий запас європейських банків був у 1912 р. – 12 млрд. 860 млн. франків і срібла – 2 млрд. 535 млн. франків, чим забезпечувалося 25 млрд. 173 млн. франків паперових грошей, то за час війни кількість паперових грошей збільшилася втричі (приблизно на 80–90 мільярдів), тоді як запаси золота зменшилися через вивіз його до Америки та до нейтральних держав [10]. За підрахунками відомого тогочасного вітчизняного економіс-

та польського походження А. Вольського, на кінець 1917 – початок 1918 рр. золоті запаси емісійних банків усього світу складали не більш як 30 млрд франків, а війна вже обійшлася воюючим країнам не менш як у 700 млрд франків, до того ж ще й короткотермінові зобов'язання держав, що брали участь у війні, складали близько 45 млрд франків [5, арк. 34].

Істотного удару внаслідок війни зазнала й фінансова система Франції. Наприкінці 1917 р. золотий запас Французького банку складав близько 5 млрд. франків, а випуск банкнотів досяг у Франції 21 млрд франків [5, арк. 34]. Загальні втрати Франції під час війни оцінюються в 134 мільярдів золотих франків, а її промислове виробництво скоротилося на 40%, сільськогосподарське – на третину, експорт – майже на половину. Величезні витрати на військові потреби підірвали стабільність французької валюти. Країна перестала відігравати роль світового кредитора, особливо після втрати інвестицій (приблизно 4 мільярдів доларів), вкладених у Російську імперію. Загальний державний борг у 1920 р. становив 300 мільярдів франків, з них 62 мільярди франків (7 млрд дол.) – це зовнішній борг [5, арк. 34].

Ці співвідношення до золотих паритетів і руйнації стабільності й вартості європейських грошових одиниць завдали головного удару субстаціональній («металічній») теорії фінансів. Економістами, скажімо, на прикладі тієї ж Франції, було підраховано, що якщо б вартість паперових грошей визначалася золотими запасами національних банків, то французький паперовий франк коштував би близько 24 золотих сантимів, тоді як той самий паперовий французький франк розцінювався на Нью-Йоркській біржі у вересні 1917 р. у 38^{1/2} золотих сантимів [5, арк. 34].

Таким чином, як заключав перший директор Державного банку УНР М. Кривецький, «з складання цих фактів витікає, що, по перше, війна розбила упередження, в силу якого курс банкнотів визначався золотими запасами національного банку; по друге, золоті запаси емісійних банків надто мізерні для того, щоб крити суми по військовим видержкам і по третє більшість воюючих країн надто переповнені паперовими грошима для того, щоб ці країни могли повертатися шляхом колосальних жертв до золотої валюти, що не має ніякого практичного значення» [5, арк. 34].

Таким чином війна довела вірність функціональної теорії, згідно якої вартість національної валюти опирається головню на виробничий

потенціал держави, її промислове й надрове майно тощо. В основу вартості національної валюти державний авторитет і перспективу праці було закладено також і економічною теорією Кнаппа тощо.

Фінансові ж витрати на війну склали для країн Антанти 125 млрд дол. США, і для Центральних держав – 60 млрд дол., з яких витрати: Німеччини – склали майже 38 млрд дол.; Великобританії – 35 млрд дол.; Франції – 24 млрд дол.; Росії – 22 млрд дол.; США – 22 млрд дол.; Австро-Угорщини – 20 млрд доларів [15]. Війна завдала інфляційного удару по усіх країнах Європи. У Великій Британії різко зменшилися основні показники: національного багатства – на половину; промислового виробництва – на 20%; експорту товарів – удвічі. *Згідно зі статистичними даними, видатки на військові потреби Великої Британії збільшилися з 19% від національного доходу в 1914 р. до 56,3% у 1916 р., загальні витрати становили близько 11 млрд ф. ст., внутрішній державний борг збільшився у 12 разів і досяг 7,8 млрд ф. ст., зовнішній борг – 1,15 млрд ф. ст., з яких 850 млрд ф. ст., або 4 млрд дол., – це борг перед США (виплати становили до 40% від держбюджету країни впродовж багатьох років). Світова фінансова столиця з Лондона перемістилася до Нью-Йорку. Гіперінфляція охопила Австрію та Угорщину (які зазнали поразки у війні), Польщу та інші держави. За англійський фунт стерлінгів в березні 1919 р. у Відні, наприклад, платилося 113 австрійських крон, а за 100 українських карбованців – 160–170 крон³ [16]. Зазнав втрат й досить міцний фунт стерлінгів, вартість якого за час війни знизилася на 20–25% [17, с. 28].*

³ Згідно із законом УНР від 6 січня 1918 р. один український карбованець містив «17,424 долі щирого золота», що відповідало 0,774 234 грамам (1 доля = 0,044 434 896 грама). Ця вага чи міжнародна вартість карбованця номінально дорівнювала вартості російського рубля за часів Вітте, що на 1918 рік відповідало половині золотого французького франка. Номінальна вартість гривні, яка фіксувалася на її купюрі, дорівнювала 8,712 долям золота (0,387 117 грамів). Грошові знаки, до накопичення країною золотого запасу, забезпечувалися природними багатствами України та її майном. Свого часу УНР підписала у Бересті мирний договір з країнами Почвірного блоку з укладенням торговельно-економічної угоди з новими союзниками, у якому тимчасово було зафіксовано й валютні курси (ідентичні дореволюційним курсам рубля): 1 марка = 46,2 коп., 1 крона = 39,382 коп. 15 травня 1918 р., згідно з підписаною фінансовою угодою між Українською Державою, Німеччиною та Австро-Угорщиною, обмінні курси валют було встановлено: 2 крони за 1 крб. та 1,33 1/3 марки за 1 крб., а за Економічною угодою від 10 вересня курс німецької марки змінився до 85 копійок. 8 листопада 1918 р. гетьманським урядом було зроблено розпорядження про повне припинення обігу крони. Певний час, однак, Український Державний банк продовжував приймати австрійські крони за курсом 45 коп. за крону сумами, що не перевищували 300 крон на одну особу [27, с. 45, 68, 70, 80, 86].

Відтак усі воюючі країни у 1914–1918 рр. активно позичали гроші в борг як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Великобританія, Франція, Італія та Росія в цілому позичили ззовні 11 млрд доларів (у цінах 1913 р.). Більшу частину цих позик надали банкіри США – 9,5 мільярда доларів. З цих коштів понад 2,5 млрд пішло на закупівлю зброї, ще 1,6 млрд – на закупівлю бавовни (з якої робили не тільки тканини для уніформи, а й, перш за все, порох). Решта 5,4 млрд пішло на закупівлі різної сировини, необхідного для військової промисловості.

США за роки Першої світової війни перетворилися на високорозвинуту індустріальну державу, наймогутнішу країну світової економіки, національне багатство якої зросло на 40%, де було сконцентровано 1/2 золотого запасу світу, вартість промислової продукції збільшилася з 23,9 до 62 млрд дол. Пришвидшився процес концентрації промисловості та банківської системи. Крім того, перед США провідні країни Європи мали величезні суми заборгованості за кредитами і позиками воєнного часу (млн дол., включаючи зобов'язання за відсотками), а саме: Великобританія – 4,600, Франція – 3,990, Італія – 2,015, Росія – 242. Загальна заборгованість усіх країн перед Сполученими Штатами по кредитах і позиках військового часу, за оцінками Г. Фіска, склала на 1923 р. 11,8 млрд доларів. Таким чином, на Великобританію довелося 39,0% всіх іноземних боргових зобов'язань військового часу перед США, на Францію – 33,8%, на Італію – 17,1%, а на Росію – 2,1% [1, с. 141]. Загальна ж сума зовнішньої заборгованості країн Європи за роки Першої світової війни збільшилася більш ніж в п'ять разів у порівнянні з 1913 роком. Для Англії та Франції зовнішні позики покрили майже п'яту частину усіх витрат на війну, а для Італії та Російської імперії – майже чверть.

Проте в основному військові витрати покривалися шляхом внутрішніх позик, випущених державами-учасниками війни на загальну суму у 79 млрд довоєнних доларів. Так, наприклад, у 1917 р. у Великобританії були випущені національні облігації «військового позики» під 5% річних й придбали їх понад 3 мільйонів британців (виплата боргів і відсотків по цих облігаціях розтягнулася до початку ХХІ ст., більше того – ще наприкінці 2014 р. уряд Британії залишався винним за облігаційні позики 1917 р. понад 218 млн фунтів стерлінгів.

Для фінансування Першої світової війни європейськими країнами довелося продати більшу частину своїх закордонних капіталовкладень

і інвестицій. Так, Великобританія у 1914–1918 роках продала іноземних цінних паперів на 300 млрд сучасних доларів, Франція – на 60 млрд, Німеччина – на 49 млрд доларів у сучасних цінах. Після продажу закордонних активів та отримання мільярдних позик від Вашингтону, Франція та Англія перетворилися з кредиторів США в їхніх боржників, а самі Сполучені Штати саме за підсумками тієї війни стали світовим кредитором.

За роки світової війни було знищено цінностей (з урахуванням продуктивності праці загиблих і покалічених людей) на суму 1 трлн 200 млрд золотих марок (до 1914 р. все світове багатство оцінювалося сумою 2 трлн 400 млрд. золотих марок). Причому (для порівняння) збиток від усіх воєн на земній кулі за період 1793–1905 рр. склав лише 83 млрд марок. Національні багатства більшості держав (і переможців, і переможених) значно зменшилися. У 1914 і 1919 рр. вони склали: для Англії – 325 і 275, для Франції – 260 і 180, для Росії – 250 і 100, для Німеччини – 375 і 250, для Австро-Угорщини – 170 і 100, для Італії – 100 і 80 млрд золотих марок. Лише США і Японія в цьому сенсі виявилися у виграші. Для них баланс виявився: 850 і 1200 та 80 і 100 млрд золотих марок відповідно.

Проте найбільшої (нищівної) руїни своїми наслідками Світова війна завдала фінансовій системі Німеччини, що призвело до катастрофічного падіння вартості марки. Витрати Німеччини становили 150 мільярдів марок, а державний борг збільшився з 5 до 160 мільярдів марок. У 1918 р. порівняно з 1913 р. обсяги промислового виробництва скоротилися на 43%, сільськогосподарського – на 35–50%, національне багатство зменшилося удвічі. Незважаючи на те, що кайзерівська Німеччина вела війну на чужому терені з 1914 р., на кінець 1918 р. курс марки щодо долара впав відповідно з 4,2 марки до 8 марок [17, с. 27].

Після поразки Німеччини у Світовій війні на країну очікувала фінансова прірва. До цього певною мірою долучилися й держави-переможниці (країни Антанти, надто – Франція), які прагли за рахунок переможених певною мірою поліпшити свій фінансовий стан. Під час розробки пункту цього договору один з творців Версальського миру, найближчий радник прем'єр-міністра Ж. Клемансо, представник Франції в більшості комісій під час опрацювання тексту мирного договору А. Тардье застосовував формулу, що стала потім загальновідомою як: «Німець заплатить за все». Під час редагування

будь-якої статті договору це гасло було вирішальним. Так, наприклад, 2 вересня 1919 р., виступаючи у Палаті депутатів від імені уряду й пропонуючи ратифікувати Версальський договір, А. Тардье заявив: «Ми отримали все, що вимагали, навіть більше» [18, с. VII].

27 квітня 1921 р. німецькому урядові (тоді вже Ваймарської Республіки) було представлено шалений рахунок репараційних виплат союзникам⁴ – 132 млрд золотих марок, з яких на частку Франції належало 52% німецьких виплат, Британії – 22%, Італії – 10%, Бельгії – 8%, Японії та Португалії (дві дивізії якої теж брали участь у війні з німцями) – по 0,75%. Решта 6,5% розподілялися між Югославією, Румунією, Грецією та іншими дрібними країнами, що встигли оголосити війну Німеччині до 1918 року [19, с. 2]. Ця сума істотно перевищувала податкозборчі можливості Німеччини, яка й без того мала величезний бюджетний дефіцит⁵.

Державний бюджет Ваймарської республіки на 30 липня 1920 р. складав 239 млрд 800 млн марок з додатком 72 млрд марок паперових грошей (для порівняння: держбюджет США складав на тоді 23 млрд 941 млн 972 тис. 781 дол., Великобританії – 1 млрд 278 млн ф. стерл., Франції – 254 млрд фр., Італії на 1 червня 1919 р. – 76 млрд 100 млн лір) [2, с. 75]. За таких умов, аби сплатити свої рахунки, німецький уряд запустив друкарський верстат. Як наслідок, у 1922 р. ціни в Німеччині зросли на 5470%, а у 1923 р. ціни зросли до космічних меж – у 1.300.000.000.000 разів. Фунт масла коштував 1,5 млн марок, м'яса – 2 млн марок, одне яйце – 60 тис. марок. Як свідчив Р. Вільямс «ціни росли так швидко, що офіціанти декілька разів змінювали їх в меню під час сніданку. Іноді відвідувачі ресторанів платили за зкуштуваний обід вдвічі більше тої ціни, котра значилася в меню, коли вони тільки робили замовлення» [19, с. 2].

Влітку 1921 р. курс долара перевищив 100 марок, літом 1922 р. досяг вже 500, а 15 листопада 1923 р. курс долара становив 4,2 білльйона марок [17, с. 27]. Тоді ж, внаслідок нестримної емісії, випуск грошей у Німеччині перетнув межу у 92 квінтільйона (92 з 18-ма нулями) марок.

⁴ Такі виплати тоді офіційно іменувалися «репарації», від латинського *reparatio* – буквально «відновлення», позаяк формально виплати призначалися для ліквідації завданих Німеччиною в роки війни шкоди.

⁵ Окрім фінансових репарацій Німеччина втратила 13,44% основної території (де проживало 9,5% населення Другого Райху) і 100% колоній. Австро-Угорська та Російська імперії зникли з політичної карти світу. Туреччина (вже не імперія) позбулася 1,22 млн кв. км своєї території (68,2%), а Болгарія втратила 7,7% території.

На грудень 1923 р., порівняно з груднем 1919 р., обсяг обігової грошової маси в Німеччині зріс з 50 млрд до 496.585.345.900 млрд марок! [20, с. 270]. З цього часу (1923 р.) директором емісійного Державного банку Німеччини Г. Шахтом (пізніше, за влади А. Гітлера, він став міністром) було розпочато грошову реформу шляхом випуску так званої «рентенманки», яка обмінювалася у співвідношенні одна рентенмарка до десяти білльонів старих марок. Населення прийняло нову грошову одиницю з довір'ям і оптимізмом. Курс рентенмарки одразу ж стабілізувався і довгий час залишався стабільним незважаючи на те, що вона й не була забезпечена золотом.

Новий репараційний план для Німеччини був розроблений міжнародним комітетом експертів під головуванням Ч. Дауеса 16 серпня 1924 р. на Лондонській конференції представниками країн-переможниць і прийнятий Німеччиною (діяв до 1929 р.). Основною метою плану було відновлення промислового потенціалу Німеччини і забезпечення виплат репарацій країнам-переможницям. План передбачав надання Німеччині британсько-американської позики у сумі 200 млн дол., у тому числі 100 млн дол. виділяли американські банки. Вважалося, що відбудова, піднесення господарства, оздоровлення фінансів сприятиме регулярній сплаті репарацій Франції та Великобританії, які, у свою чергу, покриватимуть заборгованість США.

План встановлював розміри платежів Німеччини в перші п'ять років по 1–1,75 млрд марок на рік, а потім – по 2,5 млрд марок на рік. Для забезпечення платежів передбачалося встановити контроль союзників над німецьким держбюджетом, Державним банком Німеччини, грошовим обігом і кредитом, залізницями. Контроль здійснювався спеціальним комітетом експертів, яку очолював генеральний агент з репарацій. За 6 років дії цього плану Німеччина сплатила 7,5 млрд марок. У 1929 р. було прийнято новий план американського підприємця і банкіра К. Юнга [21, с. 34–41], за яким обсяги репарацій зменшувалися до 113,9 млрд марок, а щорічні платежі встановлювалися у розмірі 2,5 млрд марок. Виплати були розтягнені на 55 років. У відповідності з планом усі види контролю над Німеччиною та її господарством та фінансами скасовувалися. Для отримання репарацій та їх розподілу було створено Банк міжнародних розрахунків. Цей банк відіграв провідну роль у фінансуванні провідних галузей німецької економіки та сприяв подальшому прив'язуванню Німеччини до економічних процесів у США [22].

Після закінчення Першої світової війни платити «репарації» переможцям мусила не тільки Німеччина, але й її союзники. У 1923 р. країни-переможці вирішили, що протягом 20 років, починаючи з січня 1924 р., Угорщина буде сплачувати репарації в розмірі 200 млн золотих крон, а також мала би відшкодувати половину державного боргу колишньої Австро-Угорської монархії. Іншу союзницю Німеччини – Болгарію, також було фінансово покарано. Її зобов'язали протягом 37 років, починаючи від 1920 р., виплатити величезну для неї суму в 2,25 млрд золотих франків [22].

Перша Світова війна спричинила Європі величезні економічні і фінансові збитки, але, разом з тим, й прискорила перебудову буржуазних країн в напрямку розбудови т. зв. капіталізму з людським обличчям (соціального капіталізму) й остаточно зруйнувала упередження про обов'язкове «золоте підґрунтя» успішного функціонування фінансового господарства й валютної стійкості. До 1920 р. курс фунта стерлінгів відносно долара США знизився на 1/3, французького франка та італійської ліри – на 2/3, німецької марки – на 96%. Тож золотомонетний стандарт припинив своє існування в країнах, що воювали, а пізніше і в більшості інших країн (окрім США, де він протримався до 1933 р. [24, с. 95]): було припинено розмін банкнот на золото, заборонено вивозити його за кордон, золоті монети вийшли з обігу і перетворилися на скарб⁶.

Відновлення економіки Європи відбувалося за допомогою фінансових і монетарних інструментів. У 1919 р. США повернулися до золотого стандарту, а на міжнародних конференціях у Брюсселі 1920 і Генуї 1922 рр. були ухвалені рішення про доцільність повернення до фінансового золотого паритету. У Генуї на Міжнародній економічній конференції тоді й було визначено принципи другої світової валютної системи, в основу якої поклався золотодевізний стандарт, сформований на золоті і провідних валютах, конвертованих у золото. Новий принцип світової валютної системи юридично закріплювався міждержавною угодою [23].

Система ця базувалася на наступних принципах:

- золото і девізи – іноземні валюти;
- національні гроші почали використовуватися як міжнародні платіжні і резервні засоби, що знімало обмеження, пов'язані із засто-

⁶ У перебігу грошової реформи 1924–1929 рр. повернення до золотого стандарту було проведено у двох урізаних формах – золотозливкового і золотодевізного стандартів.

суванням золотомонетного стандарту, але водночас ставило світову валютну систему в залежність від стану провідних національних економік (проте в період між двома світовими війнами статус резервної не був офіційно закріплений за жодною з валют, а фунт стерлінгів і долар США боролися за лідерство в цій сфері);

- зберігалися золоті паритети;
- конвертованість валют у золото могла здійснюватися як безпосередньо (валюти США, Франції, Великобританії), так і опосередковано, через іноземні валюти;
- був відновлений режим вільно плаваючих валютних курсів;
- валютне регулювання стало новим елементом світової фінансової системи і здійснювалося у формі активної валютної політики, міжнародних конференцій і нарад.

Країни-переможниці отримали для себе вирішальні односторонні політичні переваги перед рештою валют світу. Усі прямі військові витрати за оцінкою американських банкірів 1924 р. розділилися для воюючих коаліцій наступним чином: на частку країн Антанти довелося 69,64% загальної суми, а на частку Німеччини та її союзників – 30,36%. Міцна довоєнна німецька золота марка була знецінена і витіснена з ринку провідних світових валют.

Упродовж 1924–1929 років країни Європи стабілізували національні валюти. За золотовалютною формою центральні банки розмінювали банкноти на іноземну валюту, що конвертувалася на золото. Під впливом закону нерівномірності розвитку внаслідок першої світової війни валютно-фінансовий центр перемістився з Західної Європи до США, а Нью-Йорк перетворився у світовий фінансовий центр. За золотовалютною формою центральні банки розмінювали банкноти на іноземну валюту (девізи), що конвертувалася на золото. Такою валютою були долари США та англійські фунти стерлінгів. Заборгованість США у 1913 р. досягала 7 млрд дол., а вимоги – 2 млрд дол.; до 1926 р. зовнішній борг США зменшився більш ніж удвічі, а вимоги до інших країн зросли в 6 разів (до 12 млрд дол.). При цьому відбувся перерозподіл офіційних золотих резервів. У 1914–1921 рр. чистий приплив золота до США (в основному з Європи) склав 2,3 млрд дол.; у 1924 р. 46% золотих запасів капіталістичних країн виявилися зосередженими в США (у 1914 р. – 23%). Відтак практично лише США були майже єдиною країною, що зберегла золотомонетний стандарт, і курс долара до західноєвропейських валют підвищився на 10–90%.

У 1925 р. Велика Британія і Франція запровадили золотозливковий стандарт, коли центральні банки обмінювали банкноти лише на зливки золота вагою 12,5 кг. [25].

У ході економічної кризи 1929–1933 рр. золотий стандарт 1931 р. було відмінено у Великій Британії та США, оскільки він не міг обслуговувати світогосподарські зв'язки. Для міжнародних розрахунків і як резерви платіжних коштів використовували золото, долари США та англійські фунти стерлінгів. *Змінився міжнародний фінансовий статус США. Країна ліквідувала майже половину заборгованості, стала кредитором багатьох держав на загальну суму 15 млрд дол., у тому числі приватні інвестиції становили 7 млрд доларів. У світовій фінансово-кредитній системі панівне місце посів американський долар.*

У 1931 р. було створено «стерлінговий блок» – валютне угруповання, в межах якого усі міжнародні розрахунки прив'язували до фунта стерлінгів. Країни-учасниці (члени Британської імперії, окрім Канади, а також Нідерланди, Португалія, Греція, Туреччина, Аргентина, Бразилія, Болівія, Парагвай) були зобов'язані передавати свої валютні резерви в загальний резервний банк у Лондоні. Учасники блоку девальвували свої валюти одночасно з фунтом стерлінгів. Він обслуговував половину світового товарообороту.

У 1930-х роках світова економіка поділилася на квазіавтаркічні блоки. За ухвалами Всесвітньої конференції 1933 р., фактично утворилися регіональні валютні зони: золота – на чолі з США; стерлінгова – з центром у Великій Британії; валютного контролю Центральної та Південно-Східної Європи із домінуванням німецької марки; єни – з домінуванням Японії на Далекому Сході. У 1936 р. валютна угода між Францією, Великою Британією та США закріпила принцип керованих валютних курсів. У 1930-х роках створено Банк міжнародних розрахунків (БМР) із штаб-квартирою у м. Базель (Швейцарія) [26].

Золото відтоді перестало бути домінантою у фінансовому світі, а грошове господарство європейських країн стало на якісно новий шлях свого розвитку, хоча й не втратило у ній певної ваги.

Війна (дорогою ціною) прискорила еволюцію світового фінансового ринку, підштовхнувши Європу та Америку до вдосконалення своїх фінансових систем. Результати цих перетворень сьогодні втілені у моделях ведення державних і банківських фінансів

США, Канади, Великої Британії, Франції, Німеччини та інших країн Західної Європи.

Джерела і література:

1. *Фиск Г. Э.* Межсоюзнические долги. Исследование государственных финансов за военные и послевоенные годы / Г.Э.Фиск. – М.: Финансовое издательство НКФ СССР, 1925. – 212 с.
2. *Тимофіїв М.* До наших економічних перспектив / М.Тимофіїв // Хліборобська Україна (Відень). – 1920–1921. – Ч. I, II, III, IV. – С. 65–121.
3. *Туган-Барановський М.* Політична економія. Курс популярний / М.Туган-Барановський. – К.: Вид-ня Дніпровського Союзу споживчих спілок України, 1919. – 263 с.
4. *Дмитрієнко М. Ф., Лисенко О. Ю.* Національна валюта України (1918–1919 рр.) / М.Ф.Дмитрієнко, О.Ю.Лисенко // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 26–41.
5. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 28.
6. *Шкіль М.* Україна в боротьбі за державність / М.Шкіль. – Торонто, 1917. – С. 149.
7. *Михайлов И. Д.* Состояние железнодорожного транспорта / И.Д.Михайлов // Народное хозяйство. – 1919. – № 5.
8. Робітнича газета. – 1918. – 14 серпня.
9. Экономическая жизнь. – 1934. – 31 травня.
10. Vossische Zeitung. – 1918. – 28 червня.
11. Известия союза промышленности, торговли, финансовъ и сельского хозяйства Украины. – 1918. – № 13–15. – 12 серпня.
12. Historical Statistics of the United States: Colonial Times. – Washington: U. S. Departament of Commers, 1957. – 789 p.
13. Wolkwitschafliche Chronik. – 1918. – листопад.
14. *Muzzey D. S.* History of our Country / D.S.Muzzey. – Washington, 1952. – 884 p.
15. *Гай-Нижник П.* Перша світова війна (1914–1918 рр.): короткі історичні повідомлення та факти / Павло Гай-Нижник // Музеї України. – 2013. – 21 жовтня [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=9343>.
16. *Гай-Нижник П. П.* Українська дипломатія й міжнародна фінансова політика урядів Центральної Ради, Української Держави (Гетьманату)

- та Директорії УНР (1917–1922 рр.) / Павло Гай-Нижник. – К.: Дуліби, 2016. – 532 с.
17. *Мартос Б., Зозуля Я.* Гроші Української Держави / Б.Мартос, Я.Зозуля. – Мюнхен, 1972. – 103 с.
18. *Тардьє А.* Мир / А.Тардьє. – М.: Госполитиздат, 1943. – 432 с.
19. *Williams R. M.* Inflation! Money, Jobs, and Politicians / Raburn M. Williams. – Arlington Heights, Ill: AHM Publishing Corporation, 1980. – 152 p.
20. *Макконнелл К. Р., Брю С. Л.* Экономикс: принципы, проблемы и политика / К.Р.Макконнелл, С.Л.Брю. – К.: Хагар-Демос, 1993. – 785 с.
21. *Ладиченко Т.* Перша світова війна. 1914–1918 рр. / Т.Ладиченко // Історія України. – 2006. – № 33–34. – С. 34–41.
22. *Bresciani-Turroni C.* The Economics of Inflation: a study of currency depreciation in post-war Germany / Costantino Bresciani-Turroni. – Londres, G. Allen & Unwin ltd., 1937. – 464 p.
23. *Катасонов В.* Генуэзская конференция в контексте мировой и российской истории. – М., 2015. – 352 с.
24. *Коваленко Д. І.* Гроші та кредит: теорія і практика / Д.І.Коваленко. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 344 с.
25. *Kuhlman E.* Of Little Comfort: War Widows, Fallen Soldiers, and the Remaking of Nation after the Great War / Erika A. Kuhlman. – New York; London: New York University Press, 2012. – 225 p.
26. Історія економіки та економічної думки. XX – початок XXI ст. – К.: Знання, 2011. – 582 [2] с.
27. *Гай-Нижник П.* Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) / Павло Гай-Нижник. – К., 2004. – 430 с.